ARKEOLOGGRUPPEN AB, RAPPORT 2011:07

ARKEOLOGISK FÖRUNDERSÖKNING

Kvarteret Freja i Karlstad

Värmland, Karlstad socken, Kvarteret Freja 7, RAÄ 30:1

Ebba Knabe

ARKEOLOGGRUPPEN AB, RAPPORT 2011:07
ARKEOLOGISK FÖRUNDERSÖKNING

Kvarteret Freja i Karlstad

Värmland, Karlstad socken, Karlstad kommun, RAÄ 30:1

Ebba Knabe

ARKEOLOGGRUPPEN I ÖREBRO AB
Drottninggatan 11, 702 10 Örebro
Telefon 019–609 04 10

www.arkeologgruppen.se
arkeologgruppen@arkeologgruppen.se

©2011 Arkeologgruppen AB

Arkeologgruppen AB rapport 2011:07
Kartor ur allmänt kartmaterial, © Lantmäteriet Gävle 2011.
Medgivande I 2010/0829.

Omslagsbild: Södra Kyrkogatan 9-11, år 1934. Foto Dan Gunner.
Värmlands Museum

Innehållsförteckning

Sammanfattning 4
Inledning 6
Syfte och metod 6
Arkeologisk bakgrund 7
Kartmaterial 9
Resultat 11
Schakt 1 11
Schakt 2 12
Profil 1 i schakt 2 14
Schakt 3 16
Schakt 4 17
Schakt 5 19
Profil 2 i schakt 5 20
Schakt 6 20
Fynd 21
Keramiken 21
Rödbrännande gods 22
Sammanfattning av resultaten 23
Tolkning 23
Utvärdering av undersökningsplanen 24
Väckta frågor 24
Referenser 26
Administrativa uppgifter 27
Bilagor 28

Sammanfattning

Med anledning av planerad nybyggnation inom kvarteret Freja 7 i Karlstad utförde Arkeologgruppen AB en arkeologisk förundersökning av del av Karlstad 30:1. Det huvudsakliga syftet var att klargöra fornlämningens art och omfattning i tid och rum.

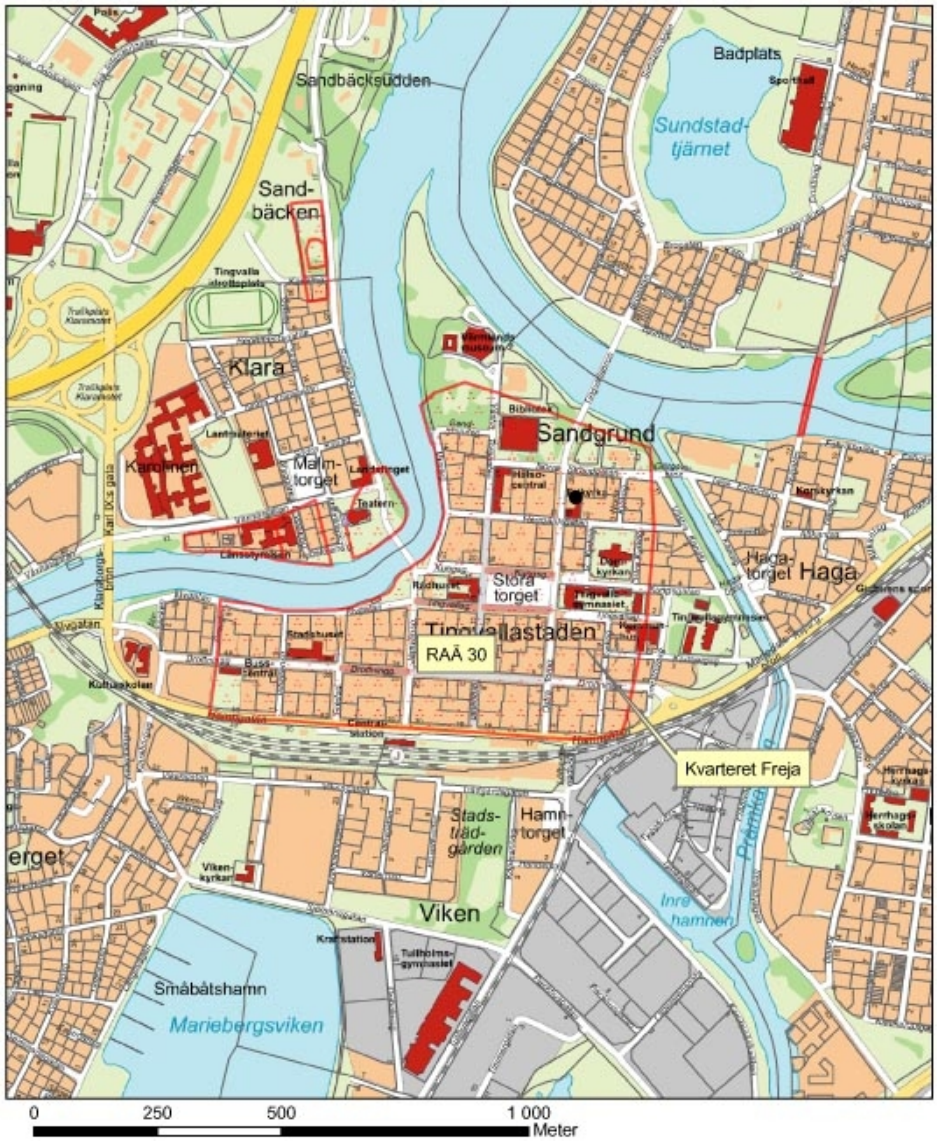

Figur 1. Översiktskarta med undersökningsområdet.

Förundersökningen berörde tre tomter som alla finns markerade på äldre kartor. Samtliga tomter innehöll lämningar från 1600-talet och fram till idag. Resultaten från förundersökningen visar att undersökningsområdet delvis har en komplicerad struktur med åtminstone tre bebyggelseskikt med tillhörande kulturlager.

Utifrån fyndmaterialet har de äldsta lämningarna daterats till 1600-talets första hälft. Dessvärre har yngre bebyggelse förstört mycket av de äldre och en förhållandevis stor yta kan räknas bort från eventuella fortsatta utgrävningar.

Inledning

Arkeologgruppen AB genomförde en arkeologisk förundersökning i kvarteret Freja 7 i Karlstad under en snöig och kall vecka i november år 2010. Undersökningen är ett led i företagarens, Diktaren HB, planer att bygga bostäder och hotell i kvarteret. Den planerade nybyggnationen återfinns inom fornlämningsområdet för Karlstad 30:1 och det fanns därför risk att byggnationen skulle beröra äldre kulturlager och bebyggelselämningar. Tomten har under senare tid använts som parkeringsplats. Undersökningen utfördes på uppdrag av Länsstyrelsen i Värmland och för kostnaden svarade Diktaren HB.

Syfte och metod

Syftet med förundersökningen var enligt Länsstyrelsens kravspecifikation att visa på eventuellt behov av en särskild arkeologisk undersökning samt att utgöra underlag för Länsstyrelsens tillståndsprövning.

Förundersökningen syftade till att:

- klarlägga graden och omfattningen av bevarade äldre kulturlager/bebyggelselämningar, det vill säga precisera ytor som saknar arkeologiskt intressanta kulturlager och konstruktioner samt utschaktade ytor som kan undantas från vidare arkeologiska insatser
- preliminärt datera och karaktärisera eventuella bevarade lämningar inom området
- bedöma den vetenskapliga och pedagogiska kunskapspotentialen

Förundersökningen och en eventuell kommande särskild undersökning har också som ambition att generera nya resultat som ska bidra till kunskapsuppbyggnaden för Karlstads historia.

Schakten grävdes med grävmaskin som tog bort asfalt och betongplattor samt underliggande utfyllnads- och markberedningslager ner till en nivå med lämningar och kulturlager. Konstruktioner och kulturlager undersöktes med handredskap. Därefter dokumenterades lager och konstruktioner som frilagts.

Plandokumentation av anläggningar, konstruktioner, lager och schakt gjordes digitalt med totalstation som sedan bearbetades i Intrasis/IntrasisAnalysis. All inmätning gjordes i RT 90, 2,5 gonV. På utvalda områden grävdes provgropar för hand. Profiler som ritades för hand digitaliserade i efterhand. Skriftliga beskrivningar utfördes på för grävningen särskilt utformade kontextblanketter.

Metodiskt innebar förundersökningen att ett antal sökschakt/ytor grävdes med grävmaskin i syfte att avgöra om det fanns bevarade kulturlager och konstruktioner inom det aktuella området. Schakten förlades till de delar av exploateringsområdet som bedömdes ha störst potential att rymma bevarade lämningar. Schakt drogs även för att avgränsa störningar. Maskinschaktning gjordes till en nivå där bevarade lämningar eller kulturlager kunde konstateras. Påträffade kulturlager och konstruktioner rensades för hand, fotograferades och beskrevs. Kulturlager och konstruktioner har daterats utifrån fyndmaterial och stratigrafiska förhållanden.

I samband med förundersökningen bedömdes det inte vara aktuellt med ^{14}C-analyser, makrofossilanalys och konservering av fynd.

Arkeologisk bakgrund

Det aktuella området finns i de centrala delarna av dagens Karlstad som ligger invid Klarälvens deltamynning i Vänern. Vid deltaområden tillförs sand successivt och förändrar naturmiljön och formar nya landområden. Området för Karlstad centrum var inte beboeligt före år 0 och Sandgrundsudden bildades först under 1800-talet.

Karlstad grundades år 1584 av hertig Karl som centrum i Värmland. En föregångare till Karlstad var staden Bro (där senare Kristinehamn anlades) som fick sina privilegier år 1582, men som sedermera drogs in i samband med att Karlstad grundades.

De hittills äldsta lämningar som har påträffats i Karlstad är medeltida. Karlstad fanns då inte som stad men marknads- och tingsplatsen Tingvalla ses som Karlstads föregångare. De äldsta dokumenten där ”Thingwalla” omnämns är från slutet av 1200-talet, då en kyrkoherde Laurencius Arwidi omtalas. Tingvalla nämns i ytterligare ett 60-tal medeltida handlingar som en cen-

tralort och gemensam mötesplats för värmlänningar. Att Tingvall-a var en betydande ort framgår då fler än 30 medeltida dokument utfärdades härifrån mellan åren 1347 och 1520. Tingvalla socken omnämns för första gången år 1347.

Det skriftliga källmaterialet beskriver de södra delarna av Karl-stad, och därmed det område som idag bland annat utgör kvarte-ret Freja, som sparsamt bebyggda under mitten av 1600-talet. Enligt den äldsta kartan från år 1646 ligger området i stadens sydöstra utkant, men den något senare kartan från år 1696 visar att området då var indelat i kvarter och tomter. Aktuellt område motsvarar tre tomter längs med Skepparegatan på de äldre kartorna, varav den södra vetter mot Skepparegatan. Gatan är med på kartmaterialet först från slutet av 1600-talet, men utifrån grävningarna i kvarteret Druvan framgick att den funnits från mitten av 1600-talet fram till branden år 1865. Efter den stora branden år 1865, som ödelägger hela Karlstad förutom nio gårdar, förändras kvartersstrukturen och Skepparegatan försvinner.

Ett antal arkeologiska undersökningar har gjorts i och i anslutning till de västra delarna av kvarteret Freja. Mellan åren 1991 och 1993 för- och slutundersöktes delar av fastigheten Freja 4 i kvarterets nordvästra del. Undersökningarna resulterade i en mängd slaktavfall samt i övrigt fynd av keramik, glas, kritpipsfragment och skor. Ett mynt från år 1659 återfanns i en flätverkskonstruktion. Flätverket tolkades tillsammans med en stenpackning ha haft en dränerande funktion, då marken i övrigt tycks ha varit vattenpåverkad. Inga byggnadslämningar kunde påvisas, och området bedömdes enligt rapporten ha varit en plats för slakt och avfall i stadens utkant.

År 2005 undersöktes delar av Östra Torggatan som gränsar till kvarteret Freja . Undersökningarna visade att det vid 1600-talets andra hälft funnits någon form av byggnad, troligen ett fähus eller en ekonomibyggnad i denna del av kvarteret, men att bostadsbebyggelse främst kan kopplas till 1700-talet. Den äldsta byggnaden bedöms ha rivits i samband med branden år 1719. Byggnadsresterna visade dock inga spår av branden, utan överlagrades direkt av den efterföljande bebyggelsen som i sin tur bar spår av att ha brunnit vid 1752 års brand. En yngsta bebyggelsefas kunde spåras och grovt dateras till perioden mellan 1752 och 1800-talets början eller första hälft, då den intilliggande gatan breddades.

Undersökningar i kvarteret Mercurius, strax väster om Kvarteret Freja, visar en liknande utveckling med avfall och plogspår i delar av kvarteret under 1600-talet. I den östra delen har byggnader från mitten av 1600-talet påträffats, medan de västra delarna i samma kvarter saknar 1600-talsbebyggelse (Wallbom 2006;Forsell 2007).

När det gäller bebyggelseutvecklingen i Karlstad är det av stort intresse att närmare fånga upp bebyggelseetableringen i området. Karlstads första stadsprivilegier är från år 1584, men de arkeologiska beläggen för ett samhälle med stadskaraktär är från första hälften av 1600-talet. Möjligen finns den äldsta bebyggelsen norr om den gamla kyrkan, men en expansion verkar kunna skönjas från väster med Klarälven som riktlinje och sen österut (Karlsson 2008).

Drottning Kristina donerar mark söder om torget för nybyggnation år 1647, men de arkeologiska resultaten från kvarteret Druvan pekar på en etablering runt 1600-1630. Tiden för bebyggelseexpansionen stöds av undersökningar vid Järnvägsgatan, Älvgatan och i kvarteret Örnen. Särskilt undersökningen i kvarteret Örnen gav intressanta resultat, där det konstaterades ett annorlunda byggnadsskick med noggrannare markberedning än i de södra delarna av staden (Karlsson 2006). Undersökningarna i kvarteret Björnen och Merkurius visar att bebyggelsen är något senare, andra hälften av 1600-talet.

Kartmaterial

Den äldsta kända kartan är från år 1646 och är en ”Plan af Carlstadh som den ärhr A:1646”. Kartan visar ett rutnätsplan som inte är helt rätvinkligt, men mer regelbundet än samtida stadsgrundningar. Kvarteren är rektangulära med varierande storlek och ligger inte helt i vinkel mot varandra. Det finns ingen markerad tomtindelning.

Från mitten av 1600-talet sker en reglering av gator och torg, då också kvartersstrukturen blir mer regelbunden, särskilt kvarteren söder om torget. Gabriel Thorings karta från år 1679 och Christer Romans tomtkarta från år 1696 visar att regleringen inte tog allt för lång tid att genomföra. Även om vissa förändringar skett i stadsplanen, så visar en jämförelse mellan

den äldsta kartan och senare kartor att grunddragen finns kvar från stadens äldsta tid (Ahlberg 2005).

Tomterna som berördes av den arkeologiska förundersökningen är de som är markerade med tomtnummer 137, 138 och tomt 139 på 1696 respektive 1713-års karta.

På Christer Romans tomtkarta från 1696 uppges Per Nilssons Enka som ägare till tomt 137. Som ägare till tomt 138 uppges Jacob utan närmare beskrivning, medan ägaren till tomt 139 uppges vara Erik Filtmakare. Han är den enda i kvarteret som omnämns som hantverkare, de övriga är mestadels änkor eller anonyma namn, som Jacob på tomt 138.

Johan Svensson Tomt 96	Olof G Tomt 95	Enka Tomt 94	Olof Lindros Enka Tomt 93	Lind Tomt 92	Olof Olofsson Enka Tomt 91
Enka Tomt 134	Pär Larsson Tomt 135	Anders Röch Enka Tomt 136	Per Nilssons Enka Tomt 137	Jacob Tomt 138	Erik Filtmakare Tomt 139

Tabell 1. Tomtägare enligt Christer Romans tomtkarta från år 1696

På berörda tomter uppges på 1713-års karta Gustaf Trigulin som ägare till tomt 137 och på tomt 138 Jacob Andersson, vilket kan vara samma Jacob som uppges på 1696 års karta. På tomt 139 uppges Anders Olsson Falck som ägare. Det är en markant förändring av tomtägare från slutet av 1600-talet, då det var övervägande änkor som var upptagna som tomtägare. På 1713-års karta nämns endast män som tomtägare och bland dem två mästare, dels trädgårdsmästaren Johan, dels Anders Linder.

Johan Trädgårds-mästare Tomt 96	Mäster Anders Linder Tomt 95	Anders Florelius Tomt 94	Lars Månsson Tomt 93	Johan Bäckman Tomt 92	Nils Börgesson Tomt 91
Olof Larsson Tomt 134	Pär Larsson Wind Tomt 135	Jonas Besökare Tomt 136	Gustaf Trigulin Tomt 137	Jacob Andersson Tomt 138	Anders Olsson Falck Tomt 139

Tabell 2. Tomtägare enligt Gustaf Trigulins tomtkarta från år 1713

Flera av tomterna, dock inte alla, uppges ha kolgårdar norr om älven, men vissa tomter verkar helt sakna kålgårdar.

Resultat

Undersökningsområdet i kvarteret Freja 7 uppgick till cirka 1000 m^2. Fem schakt grävdes samt en större sammanhängande yta (schakt 6) för att avgränsa en störning. Tillsammans utgjorde de en yta om 170 m^2. Resultaten visar att undersökningsområdet delvis har en komplicerad struktur där flera byggnadsskeden skär varandra, men också att stora delar av området är starkt påverkat av yngre bebyggelse, som mer eller mindre har utplånat äldre bebyggelse. Utifrån fyndmaterialet har lämningarna daterats från åtminstone 1600-talets mitt fram till den stora stadsbranden år 1865.

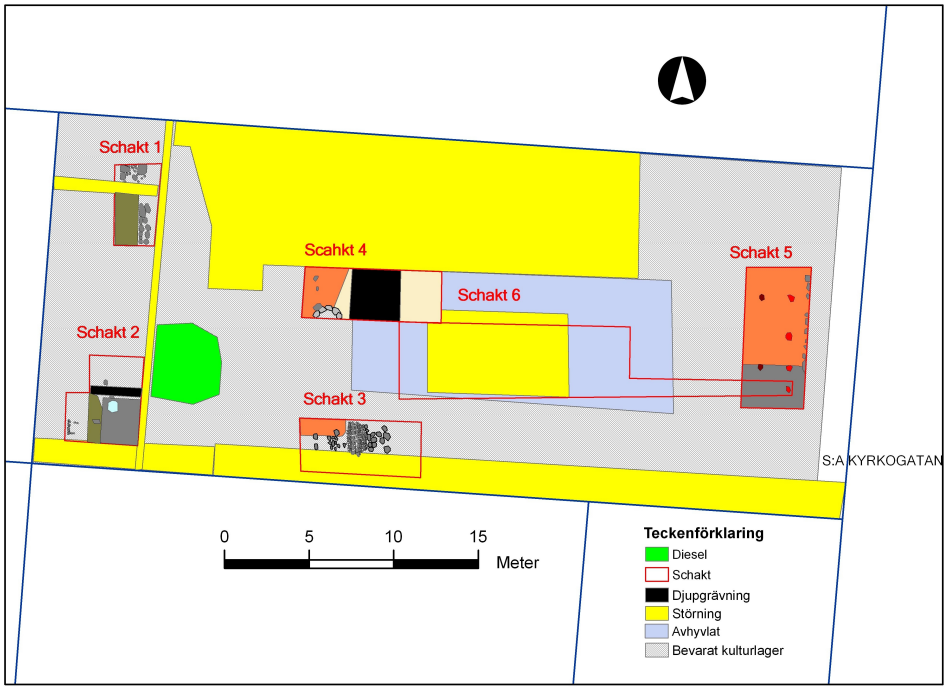

Figur 2. Schaktplan. Planen visar enbart förundersökningsschaktens lägen samt den tolkade utbredningen av bevarade kulturlager. Anläggningar, lager och andra kontexter beskrivs nedan.

Schakt 1

Schaktet drogs i undersökningsområdets nordvästra hörn och var cirka 15 m^2 stort. Under cirka en meter utfyllnads-, raserings- och brandlager fanns välbevarade byggnadslämningar vilka bara i mindre utsträckning var påverkade av yngre bebyggelse. För att göra minsta möjliga skada grävdes schaktet inte i botten.

I schaktets norra del fanns rester av ett stenfundament (204). Det var uppbyggt av upp till 0,5 meter stora flathuggna stenar. Det var skadat i södra och östra delen och fortsatte utanför schaktets norra del. Ovan fundamentet fanns ett sotigt (A301) lager, vilket antyder ett spisfundament. Det sotiga lagret täcktes av ett upp till 0,3 meter tjockt raseringslager.

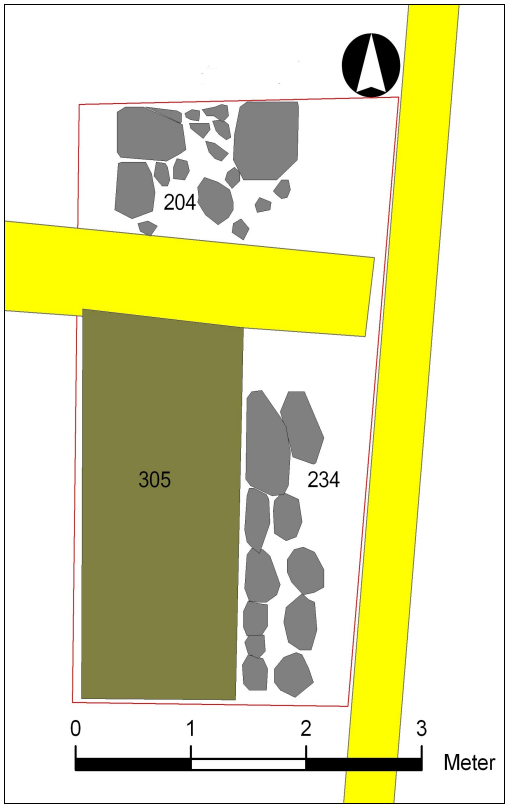

Figur 3. Schakt 1 med de i texten omnämnda lämningarna

I schaktets södra del fanns en husgrund (234) i nordsydlig riktning byggd av stenar, med tuktad och huggen sida mot väster. Stenarna var cirka 0,5 meter stora och flata. I den östra sidan av syllen var stenarna något mindre och sannolikt rester av ett stengolv. Här var lämningen störd av en yngre huskropp. Öster om grunden fanns ett kulturlager sammansatt av siltig sand med inslag av tegelkross. Lagret är tolkat som en äldre markhorisont (305).

En yngre husgrund har korsat schaktet och stört både husgrunden och fundamentet, men lämnat lagren därunder intakta.

Schakt 2

Schaktet drogs strax söder om schakt 1, i undersökningsområdets sydvästra hörn, dels med tanke att fånga upp samma grundsyll som i schakt 1, dels för att göra ett djupschakt. Schaktet var 21 m^2 stort.

Det mesta av husgrunden (234) som fanns i schakt 1 var här trasig. Endast en liten en mindre del fanns kvar i form av av ett fundament, möjligen ett hörn (432). Väster om fundamentet fanns rester av ett trägolv (401). Trägolv är något tveksamt, då inget sättsandslager eller liknande kunde iakttas utan golvet låg direkt på ett lager som närmast kan tolkas som ett raseringslager. Kanske det snarare utgör rester av en rasad trävägg. Det som talar för ett trägolv är att brädorna låg förhållandevis intakt och plant.

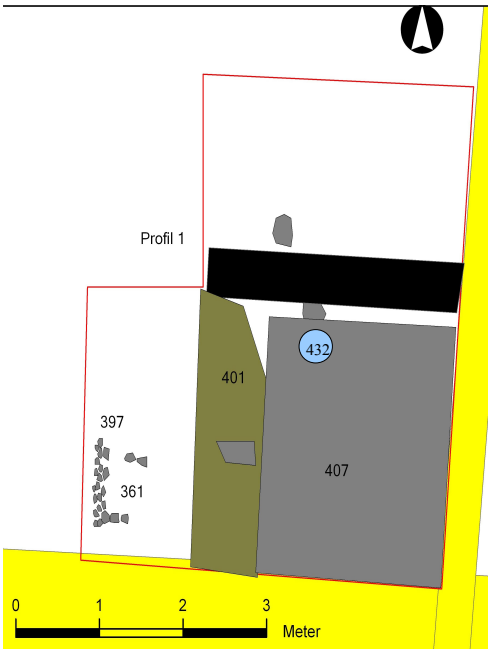

Figur 4. Schakt 2 med de i texten omnämnda kontexterna.

I anslutning till träresterna fanns ett stort och kraftigt fundament (407). Stenarna var stora och tätt fogade/kallmurade. Utifrån fyndmaterial har den här bebyggelsen daterats till mitten av 1600-talet och till 1700-talets första hälft. Schaktet begränsas av cementmurar i söder och i öster.

Under det nämnda raseringslagret fanns en liten vällagd stenpackning (413). Den togs inte fram i sin helhet och är sannolikt störd av senare bebyggelse. Stenpackningen kan vara rester av ett golv tillhörande samma byggnad som fundamentet, de ligger i samma ljusa sand som är tolkat som ett etableringslager (1017). Det pekar på att huset genomgått någon form av ombyggnation eller så rör det sig helt enkelt om två byggnadslämningar.

Figur 5. I förgrunden syns fundamentet 407 och längst bort i schaktet syns hörnet till en byggnad 361. Från öster. Foto Ebba Knabe.

I schaktets västra del låg stenar som bildade ett hörn (361). I anslutning till denna fanns en stenpackning (397) som blivit eldpåverkad. Stenpackningen togs inte fram i sin helhet men fortsätter in i schaktväggen.

Profil 1 i schakt 2

Under ett 1,20 meter tjockt skikt med raserings- och brandlager (13) från 1865 års brand fanns resterna av det brända trägolvet (12) som var 0,02-0,03 meter tjockt. Under trägolvet fanns här, till skillnad från söder om djupgrävningen, ett lager med sand (11) som fungerat som sättsand till golvet. Sanden var 0,10 meter tjock och överlagrade ett 0,20 meter tjockt lager med lerblandad sand innehållande raseringsmaterial. Lagret innehöll stora mäng-

der rödgods (10). Därefter följde det tidigare nämnda etableringslagret som bestod av ljus älvsand (9 eller 1017). I profilen var det upp till 0,14 meter tjockt. Nästföljande var ett 0,10 meter tjockt lager eldpåverkad sand som färgats orange av värmen (8). Det innehöll också små bitar av tegel och linser med kol. Med tydlig avgränsning i färg, men samma material som 8 följde ett 0,05 meter tjockt grått sandlager med kollinser (7). Under fanns ett 0,05 tjockt lager med orangefärgad kulturpåverkad sand innehållande 0,05 meter stora bitar tegelkross. Följande lager bestod av ett upp till 0,24 tjockt brunsvart humöst sandigt lager (3 och 5) med en ljus sandlins (4) som sannolikt avspeglar en översandning. I lager 3 och 5 hittades samma typ av keramik.

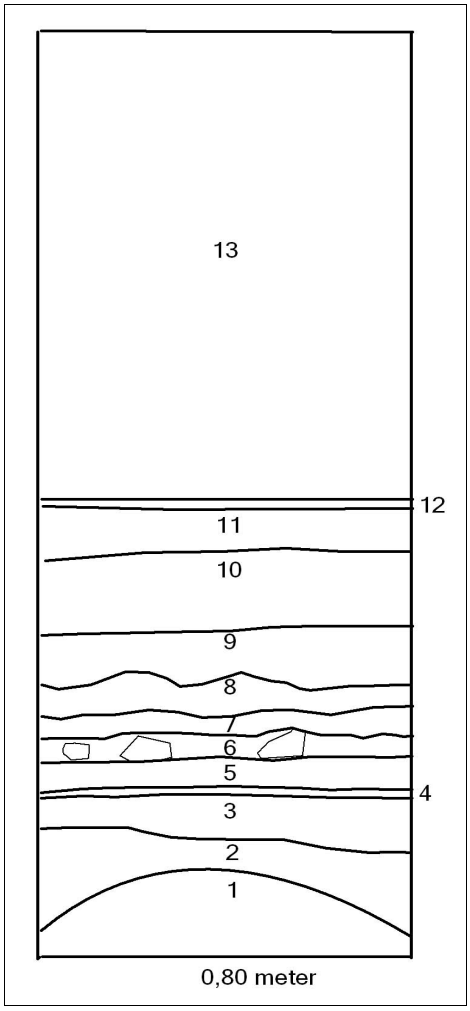

Figur 6. Profil 1 i schakt 2 mot väster.

Det fanns också ett relativt stort inslag av ben. Under fanns ett grått sandlager direkt mot berget (1).

Berget (1) påträffades cirka 48 meter över havet, berget var ojämnt och det är troligt att man behövt rikligt med utjämningsmaterial. Utifrån tidigare undersökningar har man konstaterat att marken har använts till att dumpa sopor.

Schakt 3

Ett cirka 18 m^2 stort schakt drogs centralt i områdets södra del. Tanken var dels att se om det fanns rester av Skepparegatan, dels för att se om någon tomtgräns fanns markerad.

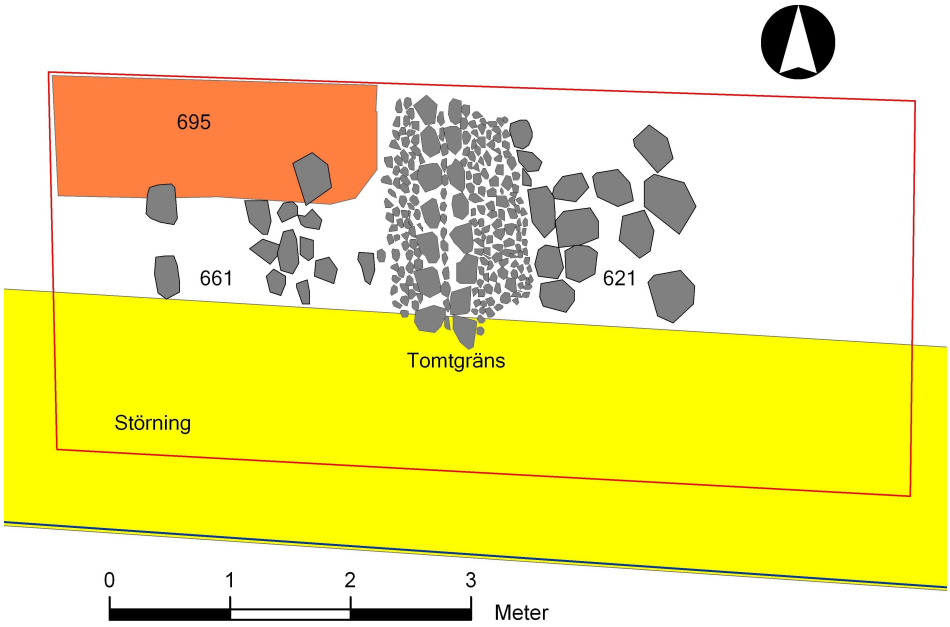

Figur 7. Schakt 3 med de i texten nämnda kontexterna

Bevarade lämningar påträffades 0,80 meter under parkeringsplatsens asfalt. Lämningarna täcktes av ett brandpåverkat raseringslager som sannolikt kan härledas till 1800-talets stora brand. Centralt i schaktet fanns rester av en stenpackning med en ränna som sannolikt också markerar tomtgränsen. På östra sidan om tomtgränsen fanns syllstenar (621) till en byggnad. Syllstenarna var flathuggna och cirka 0,3 meter stora. I anslutning till syllstenarna fanns ett kraftigt fundament. Stenarna var upp till

0,5 meter stora och tätt packade. Vid rensning av fundamentet hittades fynd av ben, keramik och spik. Fundamentet togs inte fram i sin helhet men var minst 1,6x1,45 meter stort.

Väster om rännan fanns också spår efter en byggnad bestående av syllstenar och ett fundament (661). Här fanns dessutom rester av ett eldhärjat trägolv (657). Som tätskikt till golvet fanns ett lager med näver, också det påverkat av brand (695). Fynd av ben, keramik och spik iakttogs. Lämningarna låg i ett etableringslager av ljus sand (1017), sannolikt samma som i schakt 2.

Figur 8. I förgrunden syns det brända trägolvet. Bakom syns den stensatta tomtgränsen och längst bort i bilden skymtar fundamentet. Från väster. Foto: Ebba Knabe.

Schakt 4

Den centrala norra delen av tomten var helt bortgrävd av en två meter djup källare. Ett 7x3 meter stort schakt grävdes intill källarkroppen som vidgades i ett 3x2 meter stort djupschakt. Under källaren fanns inga kulturlager. Däremot har källaren inte påverkat lämningar och kulturlager utanför väggarna. Även ett område söder om källaren var delvis förstört av en byggnad (707) uppförd efter den stora stadsbranden år 1865. Byggnaden har haft ett cirka 8x5 meter stort golvfundament. Allt tyder på att man ”hyvlat” av marken inför husbygget och kvar finns endast ett etableringslager tillhörande bebyggelselämningarna från 16/1700-talet. Området räknas vara 18x7 meter stort.

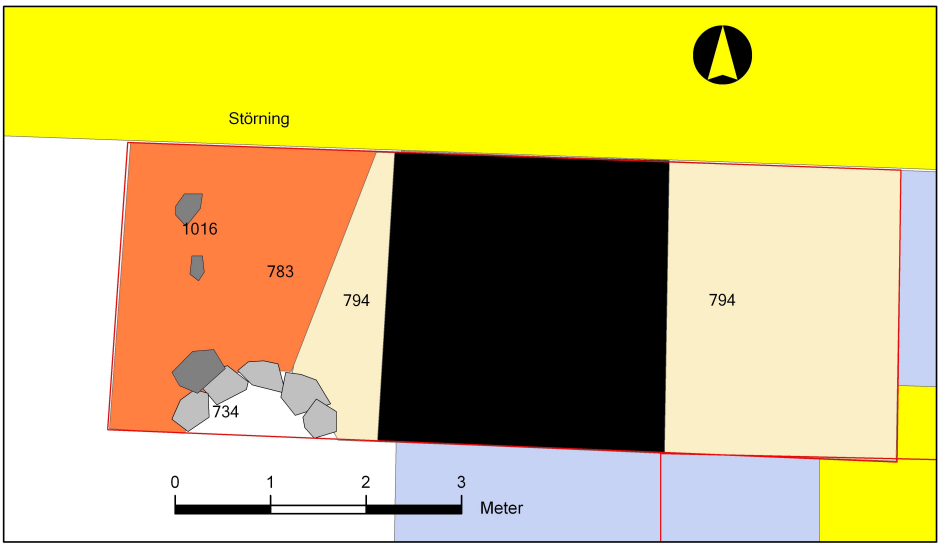

Figur 9. Schakt 4 med de i texten nämnda lämningarna

Det var bättre bevarat väster om det stora fundamentet, där bland annat en välbevarad stenskodd brunn (734) fanns tillsammans med en syllstensrad. Brunnen var 1,6x1,6 meter stor och stenarna var 0,3 meter stora. Den överlagrades av ett etableringslager (794) och den tillhör därför sannolikt den äldre etableringen inom tomten.

En rad med tre stenar utgör rester av en syllrad (1016). Stenarna ligger på ett kraftigt bränt (783) lager innehållande keramik, ben och spik, som fortsätter in i den västra schaktkanten. Lagret var 0,05 meter tjockt.

Figur 10. Det brända trägolvet syns centralt i bilden. Det försvinner under syllstenarna. I vänstra hörnet ses den stensatta brunnen. Från sydöst. Foto: Ebba Knabe.

Schakt 5

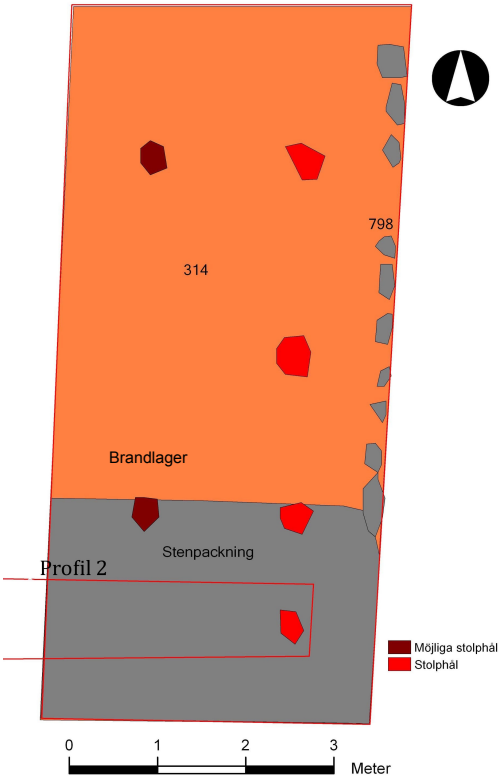

Figur 11. Schakt 5 med lämningarna markerade

I undersökningsområdets östra del drogs ett 8x5 meter stort schakt. Här har huset som inrymt ”Karlstads-tidning” stått, och som nyligen rivits. Byggnaden ska ha uppförts ganska snart efter den stora branden på 1800-talet. Direkt under det rivna huset påträffades ett raseringslager som sannolikt hör till branden år 1865. Under detta fanns en rad stenar som bildade en syll (798). Utifrån fyndmaterialet härrör den från 1700-talet. Ett brandlager (314) vittnar om brand, kanske 1752-års brand. Brandlagret sträckte sig cirka 6 meter söderut i schaktet. Under brandlagret fanns en humös horisont (319) med keramik som daterats till mitten av 1600-talet. I det här lagret fanns det ben och kritpipsfragment. I det humösa lagret stack flertalet stenar upp och de utgjorde rester av stolphål. Stenarna fanns bara i ytan och är sannolikt en effekt av att man dragit upp stolparna. Under det humösa lagret, som bara grävdes bort i den södra delen av schaktet fanns en stenpackning. Stolphålen tolkas ha ingått i en enklare byggnad, troligtvis bodbebyggelse. Fyndmaterialet på stenpackningen daterades till mitten av 1600-talet.

Profil 2 i schakt 5

Under parkeringens bärlager fanns ett raseringslager (5). Det bestod av sand och tegel och var upp till 0,16 meter tjockt. Följande lager bestod av ett brunt siltigt lager som var cirka 0,1 meter tjockt (4 eller 319). Under fanns ett sandlager (3 eller 323) som var 0,25 meter tjockt i västra delen av schaktet, men som i den östra delen tunnade ut och var 0,03 meter tjockt. Stenpackningen (2) låg under låg i ett grått sandlager (6 eller 327).

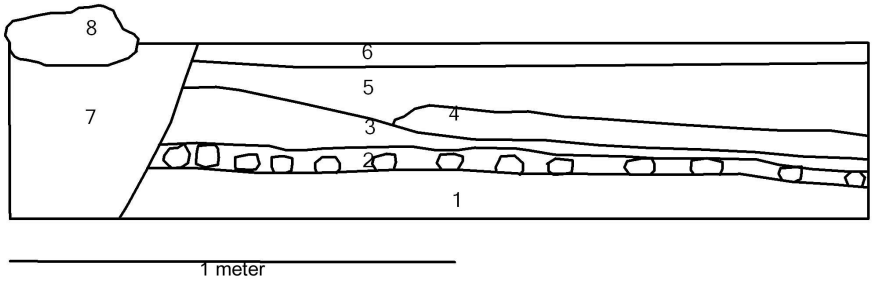

Figur 12. Profil genom schakt 5 mot norr.

Schakt 6

Schaktet grävdes främst i syfte att avgränsa det fundament som framträdde i schakt 4. På platsen har en byggnad stått som

uppfördes efter branden år 1865. Fundamentet visade sig vara 8x5 meter stort och upp till 1 meter tjockt och har sannolikt utgjort fundament till ”Karlstad-tidnings” tryckpressar. Inför byggandet av huset verkar marken ha ”hyvlats” av ner till ett byggnationslager tolkat härröra från 16/1700-talet.

Fynd

Fyndmaterialet från undersökningsområdet visade en typisk sammansättning för stadstomter, det vill säga fynd av keramik, ben, spik och glas, både planglas och skärvor från kärl, samt kritpipor. Endast kritpipor och ett representativt material av keramiken valdes ut vid undersökningstillfället och sparades, resten av materialet noterades enbart som förekommande. Inget av materialet kunde antyda någon verksamhet på tomterna.

Keramiken

I provschakten var keramik ett vanligt fynd och identifierade godstyper är; rödgods, fajans och flintgods. Sammanlagt når det keramiska materialet 47 fyndnummer av totalt 58, det vill säga 81 %, ett fullt normalt värde i dessa sammanhang. Materialet är i ganska bra skick, visserligen fragmenterat, men med förhållandevis tydlig glasyr. Även formen går till stor del att bestämma. I gruppen dominerar rödgodset med 93 procent av den totala mängden keramik. Fajans är den näst största gruppen med 6 % och flintgodsets andel är försumbar.

Förhållandet, den stora skillnaden i mängd, mellan rödgods och övriga keramikgrupper är vanlig vid de flesta arkeologiska undersökningar i mälardalsområdet från samma tidsperiod, oavsett om det är på landsbygden eller i stadsmiljö (Bergold & Bäck 2009:9).

Den vanligaste typen av keramik under 1600- och 1700-talet är hushållskärl, allmogekeramik, vanligen i form av grytor, krukor, skålar och fat som var tillverkade i rödbrännande lera. Keramiken producerades lokalt i svenska städer från åtminstone 1400-talet och framåt. Tillverkningen var betydligt mer småskalig än de mer industrimässiga fajansfabrikerna under 1700-talet. Ändå tillverkades långt fler rödgodskärl totalt sett under den efterreformatoriska perioden.

Förutom keramik användes i stor utsträckning trä, men även glas- och metallkärl i hushållen. Enklare hem använde i huvudsak rödgods- och träkärl, men ofta märks i fyndmaterialet att många ändå har haft några kärl av fajans, porslin och stengods. Det måste ändå betonas att träkärl präglade de högre ståndens hushåll ända upp i 1600-talet. Den nya uppfinningen flintgods som slog igenom ordentligt i slutet av 1700-talet blev under 1800-talet den dominerande hushållskeramiken. Den övervägande delen av hushållskeramiken tillverkades i de svenska fajans- och porslinsfabrikerna.

Den keramik som importerades under 1600- och 1700-talet är framförallt stengods från olika platser i Tyskland och fajanser från i huvudsak Holland, men i liten utsträckning även från Frankrike, Tyskland, Spanien, Portugal och Italien. Porslinet började strömma in till landet i större omfattning i samband med att Ostindiska Kompaniet grundades i Göteborg på 1730-talet. Innan dess hade enstaka porslinskärl letat sig till landet, sannolikt oftast via de engelska och holländska ostindiska kompanierna (Bergold & Bäck 2006).

Rödbrännande gods

Den största godsgruppen är den rödbrännande keramiken med in- eller in- och utvändig glasyr. Godstypen omfattar, som vi sett, hela 93 procent av det totala keramikmaterialet. Rödgodset representerar fler delar av hushållets kärlbestånd än till exempel fajans, stengods och porslin. Kärl för matberedning är vanligast, men även för förvaring. En stor del av kärlen har även använts i samband med måltider, serveringskärl, det vill säga de för bordsgästerna gemensamma kärlen på bordet.

I sammanhanget, och som jämförelse med andra platser, kan noteras att knappt hälften av rödgodset är dekorerat. De vanligaste dekorerna är hemring, engobe, koncentriska cirklar, sgrafitto och punkter. Istället för förhållandet mellan öppna och slutna kärl använder vi dekorerade kärl som indikator för bordskärl, det visar då att andelen bordskärl och kökets kärlutbud är ganska lika, det skiljer inte många procent, och det är inte vågat att i sammanhanget påstå att fördelningen återspeglar en bild av ett normalt hushåll, då det samlade materialet visar en sannolik fördelning mellan köks-/förvarings- respektive bordskeramik.

Bland det formbestämda bordsmaterialet finns serveringsfat, fat, skålar och kannor medan den andra kategorin representeras av krukor och grytor. Flera trebensgrytor finns i materialet och de representeras av ben och rörskaftshandtag. Några av handtagen samt några andra skärvor verkar tillhöra en äldre fas än bebyggelsen på platsen. Generellt kan de dateras till 1500-talets slut och kan ha kommit till platsen som sopor eller samtidigt som platsen iordningställdes för byggnation, då troligen stora mängder fyllnadsmassor tippades i de olika bergsskrevorna som finns i området. I övrigt faller materialet som helhet väl in inom ramen för de genom historiskt material kända fakta.

Sammanfattning av resultaten

De grävda schakten visar att bevarade kulturlager och lämningar finns mellan 0,5-0,8 meter under parkeringens bärlager. Utifrån schakten beräknas cirka 60% av undersökningsområdet innehålla bevarade kulturlager och lämningar, medan resten är förstört av yngre bebyggelse. De understa lagren i den västra delen av undersökningsområdet antyder att området varit bebyggt kanske redan från 1600-talets första hälft.

Resultaten pekar på att tomterna har varit bebyggda från mitten av 1600-talet. De byggnadsrester som påträffades i schakt 2 och 3 representerar sannolikt samma byggnad som då haft sin långsida mot Skepparegatan. Gränsen mellan tomt 138 och 139 markeras av en stenlagd ränna.

Ägarna till tomterna är tämligen anonyma men det finns en märkbar förändring under 1700-talet, då en förskjutning sker från att det tidigare främst var kvinnliga tomtägare till manliga.

Tolkning

På tomt 138 ligger rester av en byggnad som var synlig i både schakt 2 och 3. Den har sannolikt legat med långsidan utmed Skepparegatan. Byggnaden har daterats till 1600-talet första hälft genom fynd av rörskaftshandtag till kokkärl. De fanns i ett omrört lager som tolkats som raseringslager. Under fanns ytterligare nivåer med lager innehållande fynd.

1. All bebyggelse på tomten ödelades i samband med branden år 1865. Sannolikt härstammar den eldhärjade bebyggelsen från mitten av 1700-talet.

2. Under fanns en äldre bebyggelsefas. Utifrån fyndmaterialet har den här bebyggelsen daterats till mitten av 1600-talet till 1700-talets första hälft.

3. I sydvästra delen av undersökningsområdet (schakt 2) fanns ett tämligen tjockt lager som innehöll en större mängd rödgods som är daterad första hälften av 1600-talet. Här fanns också ett par stenar som kan ha utgjort syllstenar.

Berg påträffades cirka 48 meter över havet. Det konstaterades vid förundersökningen att berget var tämligen ojämnt och det är troligt att man behövt rikligt med utjämningsmaterial inför byggnation inom tomterna. Utifrån tidigare undersökningar i kvarteret Freja har man konstaterat att kvarteret använts till att slänga skräp.

Lämningarna i kvarteret Freja 7 är välbevarade. En tydlig tomtstruktur kan följas mellan tomterna. Tomt 138 har både bostadshus, brunn och en vällagd tomtgräns mot tomt 139. Baksidan av tomt 138 är bortgrävd av källare.

Utvärdering av undersökningsplanen

Det gjordes inga avvikelser från undersökningsplanen.

Väckta frågor

Undersökningsområdet ligger historiskt sett i stadens utkantsområde och enligt historiska källor ska det vara de mindre bemedlade som varit bosatta i den här delen. Det som går att utläsa i kartmaterialet talar inte mot detta. Det är framför allt änkor och anonyma, men namngivna, gestalter som uppges som tomtägare. Utifrån tidigare grävningar har man kunnat belägga bebyggelse från 1600-talets andra hälft. Inom undersökningsområdet finns potential att hitta äldre bebyggelse än så och en fortsatt undersökning kan ligga till grund för fortsatt diskussion kring stadens urbanisering, samt att studera tomterna i ett mikroperspektiv.

De övergripande frågor som har väckts är:

När etablerades bebyggelse i kvarteret? Har man haft kolgårdar på tomterna? Har man använt marken till odling/annat före bebyggelsen?

Vilka människor har bott här? Kartmaterialet visar vilka som ägde tomter i kvarteret. Frågan är om de också bodde här, eller om gårdarna var uthyrda till andra?

Vad representerar bebyggelselämningarna, vilken funktion har de haft? Går det att identifiera tomtägarna/boende på tomterna och vilka sociala skillnader finns det mellan tomterna och i förhållande till övriga delar av staden. Har det funnits grannsamverkan mellan tomterna och går det att spåra de boendes relation till det privata och offentliga? Det här kan till exempel återspeglas av att man haft gemensam brunn eller var på tomten latrinen är placerad.

Referenser

Ahlberg, Nils. 2005. *Stadsgrundningar och planförändringar. Svensk stadsplanering 1521-1721.* Acta Universitatis Agriculturae Sueciae. Agriaria 2005:94. Uppsala 2005.

Bergold, Hemut & Bäck, Mathias. 2009. *Fajanser i öst och väst – om social och regional variation.* I: Suomen Keskiajan Arkeologian Seura, SKAS 1:2009. Helsingfors.

Bergold, Helmut & Bäck, Mathias. 2006. *"Vi hör att dom har fint porslin i Karlstad…?" Keramik från centrala Karlstad under 1600- och 1700-talen.* I: Den dolda staden. Arkeologiska undersökningar av kvarteret Druvan i Karlstad. Red. Karlsson, Martin. Karlstad.

Dahlgren, L. 1939. *Karlstads stads historia, del 2*. Karlstad.

Forssel, Elinor. *Arkeologisk förundersökning av kvarteret Mercurius 16.* Värmlands museum Rapport 2007:16.

Karlsson, Martin & Knabe, Ebba. *Stadsarkeologi i kvarteret Druvan, Karlstad*. Riksantikvarieämbetet och Värmlands museum. Rapport 2006:4.

Karlsson, Martin. 2008. *En hantverksgård I Karlstad*. 2008:29.

Nygren, C.E. 1934. *Karlstads stads historia, del 1*. Karlstad.

Wallbom, Björn. 2006. *Arkeologisk förundersökning, Östra Torggatan etapp 1*. Värmlands museum. Rapport 2006:33.

Administrativa uppgifter

Landskap: Värmland
Län: Värmlands län
Kommun: Karlstads kommun
Socken: Karlstad socken
Fastighet: Freja 7
Beställare: Diktaren HB
Uppdragsgivare: Länsstyrelsen i Värmland
Länsstyrelsens diarienummer: 431-4376-2010
Projektnr: 2010_17
Fornlämningsnr: Karlstad 30:1

Personal:
Ebba Knabe, Annica Ramström, Helmut Bergold
Fälttimmar: 96
Undersökningstid: 2010-11-08 - 2010-11-12
Exploateringsyta: 1000 m^2
Undersökt yta: 170 m^2
Kartblad: 10D7d
Koordinatsystem: RT 90 2,5 gon V

Dokumentationshandlingar som förvaras i ATA, RAÄ, Stockholm:
-
Digitalt arkiv:
Digitala data förvaras tillsvidare hos Arkeologgruppen AB.
Fynd: 1-58, förvaras i avvaktan på fyndfördelning hos Arkeologgruppen AB, Örebro

Bilagor

Bilaga 1. Anläggningstabell

A-nr	Typ	Material	Dimensioner	Anmärkning
204	Spisfundament	Sten ca 0,2-0,7 m stora	1,70x1,30 m	Fortsätter in i schaktväggarna, stört i söder.
230	Störning	Betong	2,50x0,5x1,5 m	Yngre/modern byggnadslämning
234	Husgrund	Sten ca 0,3-0,5 m stora	3x0,65 m	Fortsätter söder in i schaktväggen
301	Lager	Sand blandat med aska och kol	2,35x1,2x0,05 m	Askigt lager ovan 204. Fortsätter in i västra och norra schaktväggarna
305	Lager	Siltig sand	3x1 m	Äldre markorisont/odlingslager innehållande tegelkross.
314	Lager	Sot, kol tegel och trä	6,3x3,3x0,05m	1865 års brandlager, innhöll fragment av vitglaserad kakel
319	Lager	Siltig sand	0,1-0,15 m tjockt	Brunt lager ovan stenpackning
323	Lager	Sand, älvsand	0,05-0,1 m tjockt	Sluttar ner mot öster. Översvämning?
327	Stenpackning	Sten ca 0,1 m stora	1x0,2 m	Ej helt framtagen, fortsätter in i västra schaktväggen
331	Stolphål	Brun siltig sand	0,3x0,3 m	Hör till en enklare byggnad?
338	Stolphål	Brun siltig sand	0,3x0,3 m	Hör till en enklare byggnad?
347	Stolphål	Brun siltig sand	0,3x0,3 m	Hör till en enklare byggnad?
352	Stolphål	Brun siltig sand	0,3x0,3 m	Hör till en enklare byggnad?
361	Husgrund	Sten 0,3x0,3 m stora	1,2x1x0,3 m	Husgrund i två till tre skikt, möjligen ett förstärkt hörn
394	Lager	Kol, sot, tegel		1754 års brandlager
395	Lager	Kol, sot, tegel		1865 års brandlager
397	Stenpackning	Sten 0,15-0,20 m stora	1,2x0,2x0,2 m	Stenpackning i anslutning till hus
401	Golv	Trä	3x0,9 m	Bränt trägolv i två skift?
407	Fundament	Sten 0,3-0,4 m	3x1,5 m	Spisfundament?
413	Stenpackning	Sten ca 0,1-0,15 m stora	0,52x0,32 m	Ej helt framtagen. Störd av fundament 407?. Vällagd.
417	Syllsten	Sten 0,4 m	0,4x0,25 m	Syllsten till äldre byggnadslämning? Äldsta bebyggelsen på tomten?
425	Syllsten	Sten ca 0,4 m	0,4x0,28 m	Syllsten till äldre byggnadslämning? Äldsta bebyggelsen på tomten?

432	Fundament	Sten 0,5 m, övr 0,20 m stora	1,15x1,8x0,3 m	Bevarad rest av samma hus som i schakt 1, 234? Har grävt genom fundamentet 407
445	Stenpackning	Sten, 0,1-0,25 stora	1,8x1,2x0,2 m	Rännsten/tomtgräns med skarp sluttning mot mitten av packningen, ca 0,2-0,3 m skillnad. Mycket vällagd stenpackning. Ej helt framtagen.
603	Störning		43x2 m	Nedgrävning för betongvägg Längs tomtens hela södra del
618	Syllsten	Sten ca 0,35 m stora	1,63x0,35 m	Ej helt framstagen rad med stenar. Ligger längs med rännstenen.
621	Fundament	Sten ca 0,4 m stora	1,6x1 m	Kraftigt djupt fundament
652	Syllsten/stenlyft		0,4 m	Borttagen hörnsyll?
657	Golv	Trä	1x0,7 m	Bränt trägolv
661	Fundament	Sten ca 0,3 stora	1,6x0,9x0,5 m	Fundament i två skift
695	Lager	Näver	1x0,7 x0,03 m	Tätskikt till trägolv
700	Stenpackning			Se 445
707	Störning		8x4 m	Fundament till tryckpressar
711	Störning		8x3,75 m	Stört av yngre hus ner till etableringslager, lager finns bevarat
715	Störning		Ca 30x10 m	Hus med källare 2 m djup
726	Störning		10x2 m	Nedgång källare
734	Brunn	Sten ca 0,3 m	1,6x1,6 m	Fint bevarad stensatt brunn
783	Lager	Kol och sand	1,8x1,6x0,05	Brandlager, frotsätter in i västra schaktväggen
794	Lager	Grusblandad siltig sand	0,4 m tjockt	Etableringslager
798	Syllstensrad	Sten ca 0,4 m	6x1,6	Syllstensrad tillhörande 1700-tals hus
844	Syllsten	Sten 0,3 m	0,3 m	Hör till 798
1002	Störning			Yngre byggnadslämning
1006	Lager			Dieselförorenat, annars intakt
1009	Syllsten	Sten 0,3 m	0,3x0,3x0,2	Hör troligen ihop med 1016
1016	Syllsten	Sten 0,35 m	0,35x0,3x0,2	Hör troligen ihop med 1009
1017	Lager	Sand	0,15-0,25 m tjockt	Etableringslager, troligen samma som 1018
1018	Lager	Sand	0,15-0,25 m tjockt	Etableringslager, troligen samma som 1017
1019	Lager	Humös sand	7,7x3,4	Äldre markorisont, fortsätter in i schaktväggarna

Bilaga 2. Fyndtabell

Fnr	Kontext	Schakt	Sakord	Form	Dekor	Ant	Ant. fragm	Anm.
1	783	729	Rödgods	Fat	Sgrafitto	1	1	Vitlersdekorerad
2	783	729	Rödgods	Fat	Hemring	1	1	Engoberad
3	783	729	Rödgods	Botten		1	2	Grön, kruka?
4	783	729	Rödgods	Fat	Hemring	1	1	Eroderad
5	783	729	Rödgods	Fat	Konc.cirklar	1	1	Grön och gul
6	783	729	Rödgods	Odef	Odef	1	1	Brun, gul, grön
7	783	729	Rödgods	Ben		2	2	Två trebensgrytor
8	783	729	Kritpipa	Skaft		4	4	
9	323		Rödgods	Fat	Marmorerad	1	2	
10	323		Rödgods	Skål	Lilja	1	3	
11	323		Rödgods	Fat	Odef	1	4	Vitlersdekorerad
12	323		Kritpipa	Skaft		1	1	
13	323		Planglas					
14	Lager 2	Profil1	Rödgods	Fat	Punkter	1	1	Gul, grön,grå, stora punkter
15	Lager2	Profil1	Rödgods	Slål		1	1	Knottrig brun glasyr
16	Lager 2	Profil 1	Rödgods	Odef		1	1	Grön bukdel
17	783	729	Rödgods	Fat	Konc. Cirklar	1	1	Gul,brun,grön
18	783	729	Rödgods	Odef	Punkter	1	1	Brun, gul, stora punkter
19	783	729	Rödgods	Odef		1	1	Tjock grön glasyr, botten? Äldre?
20	783	729	Rödgods	Buk		1	1	Klar glasyr, engobe?
21	783	729	Rödgods	Buk		1	1	Grön knottrig glasyr, äldre?
22	783	729	Planglas			1	1	Fönsterglas
23	695		Keramik	Mynning	Engoberad	1	1	Import, tunt mörkt gods
24	695		Kritpipa	Skaft		1	1	

25	652		Rödgods	Mynning	Stora punkter, konc. Cirklar	1	3	Gul och brun
26	652		Rödgods	Buk		1	1	Brun glasyr, drejspår utv.
27	621		Rödgods	Fat	Konc.cirklar	1	4	Grön och brun glasyr
28	621		Rödgods	Gryta		1	1	Ben
29	621		Rödgods	Skål		1	1	Gul och brun glasyr, mynning
30	621		Rödgods			1	1	Grön knottrig glasyr, äldre? Buk
31		2	Rödgods	Kruka		1	2	Oglaserad, grovt gods
32		2	Rödgods	Kruka		1	3	Klar glasyr, grov och stor
33		2	Rödgods	Skål		1	1	Grönbrun glasyr
34		2	Rödgods	Gryta		1	1	Ben
35	734		Rödgods	Odef		1	1	Botten, sekundbränd
36	734		Rödgods	Odef		1	2	Brun glasyr
37	734		Glas	Odef		2	2	Sekundärbränt
38	Lager 5	Profil 1	Rödgods	Fat	Konc.cirklar, pion	1	1	Eroderat
39	Lager 5	Profil 1	Rödgods	Gryta		1	3	Brun glasyr, slut 1500, två ben
40	Lager 5	Profil 1	Rödgods	Gryta		1	1	Ben. Brun glasyr
41	Lagerr 5	Profil 1	Rödgods	Kruka		1	1	Botten, grön knottrig glasyr, slut av 1500
42	Lager 5	Profil 1	Rödgods	Gryta		1	1	Grön knottrig glasye, 1500-slut
43	Lager 5	Profil 1	Rödgods	Gryta		3	3	Skaft, 1500-slut
44	314	5	Rödgods	Odef		1	2	Grön glasyr
45	314	5	Planglas	Fönster		1	1	Grönt, valskant
46	783		Rödgods	Fat	Hemring, sgrafitto	1	1	Gul och grön glasyr, engobering
47	783		Rödgods	Odef		1	2	Klar glasyr, buk
48	783		Rödgods	Kruka		1	2	Klar glasyr, botten

49	394		Rödgods	Odef		1	1	Klar glasyr, spjälkad
50	395		Fajans	Skål	Fågelmotiv	1	1	Blå-vit glasyr
51	729		Fajans	Fat	Blommor	1	2	Blå-vit glasyr
52	729		Flintgods	Skål	Reliefdekor	1	2	Handtag
53	314	5	Rödgods	Skål	Stämpeldekor	1	1	Gul utsida, klar invändigt
54	314	5	Rödgods	Fat	Hemring,	1	1	Gul, grön och klar glasyer
55	314	5	Rödgods	Skål	Pion	1	1	Gul, grön, klar glasyr
56	314	5	Rödgods	Fat	Fågel, sgarfitto	1	1	Gul, grön
57	314	5	Fajans	Fat		1	1	Blå-vit dekor
58	314	5	Kritpipa	Huvud		1	1	